

INSTITUT ZA SUVREMENU POVIJEST, ZAGREB

ČASOPIS ZA SUVREMENU POVIJEST

br. I–III, 1989.

Poseban otisak

ZAGREB 1989

Francuska revolucija i Deklaracija o pravima čovjeka i građanina 1789. godine: problemi političke demokracije

DALIBOR ČEPULO

Institut za suvremenu povijest, Zagreb, SFRJ

Razvoj suvremene epohe karakterizira izuzetna složenost i time implicirana međuzavisnost u njoj ispoljenih osnovnih tendencija. Sve opsežnija i raznovrsnija sistematska zaokruživanja uvijek iznova postavljaju izazove nastojanju čovjeka za očuvanjem i osvajanjem prostora vlastite slobode. Takvim okvirom sputani kaos povijesnih činjenica otkriva igru koja osigurava trajnu dinamiku povijesnog kretanja. S jedne su strane sistematski procesi koji se u dugom trajanju razvijaju inherentnom logikom, a s druge poticajnost ideja koje ljudi, vođeni vlastitim interesima, nastoje pretočiti u stvarnost. A važnost kojom projekcije poželjnih i razložnih stanja sudjeluju u oblikovanju povijesti izuzetna je kao i pitanje mogućnosti i načina njihovog provođenja.

Aspekti odnosa čovjeka i sistema koji se ispoljavaju u razvoju društva doista su raznorodni. Ipak, upravo složenost suvremenih ljudskih zajednica ukazuje na važnost pitanja vezanih uz ovladavanje ponašanjem ljudi. Razmatranje problema regulacije, koje otuda proistječe, moguće je smjestiti unutar okvira koji određuju procesi rasta gustoće i strukturiranja društva te racionalizacije svijesti i širenja prostora autonomije čovjeka u donošenju legitimnih odluka (usp. Pusić, 1986, 176 i d.). U tom kontekstu se — svojim značajem neizbježni — politički sistemi ukazuju sastavljenima od države kao organizirane jezgre s ovisnim podanicima na periferiji. Snažna koncentracija političke moći u jezgri izaziva rast koncentracije otpora u periferiji koja teži neutralizaciji vlastite ovisnosti i uspostavi neovisnosti. Taj se karakteristični pritisak u razvoju političkih sistema ispoljava na različite načine. Naročito potkraj 18. stoljeća on postaje toliko jak da »preskače« još uvijek »nepotrošenu« hijerarhijsku organizacionu shemu apsolutističke države te vodi načelnom proglašenju uključivanja svih državljanina u krug legitimnih interesenata na području političkog sistema. Od tih preskoka koji čine građanske revolucije francuska je revolucija najtipičniji. Obilujući složenošću zbivanja, ona predstavlja i dramatičan uvod u epohu koja slijedi. Ipak, uza svu širinu procesa koje revolucija obuhvaća, ključni preobražaj zbiva se u političkom sistemu upravo inauguracijom principa općeg uključivanja. U njegovoj je osnovi postavljanje pojedinca kao temeljnog političkog subjekta. Prirodno shvaćanje ljudskih prava, koje kao projekt revolucija iznosi na svjetskopovijesnu scenu, sažeto izražava Deklaracija o pravima čovjeka i

građanina iz 1789. godine. Uz osnovna prava čovjeka, ona sadrži i popis građanskih i političkih prava i sloboda. Deklaracija 1789, zapravo, u pozitivno-utopijskom smislu postavlja cjelovitu zamisao političke demokracije. Realizacija njezinih načela u francuskoj revoluciji određena je konkretnopovijesnim okolnostima koje obilježava relativno niska razina strukturiranja što je već po sebi nedovoljno za cjelovit prelazak na nove principe regulacije. No, svojom uklopljenošću u bitne epohalne procese, koje je dijelom i sama otvorila, Deklaracija 1789. postaje simboličkom osnovom modernog društva i države te stalnim poticajem i izazovom suvremenim kretanjima.

Francuska revolucija 1789—1795. godine

U francuskoj revoluciji kristaliziran je niz procesa karakterističnih za evolucionistički smjer zapadnog društva. Njome indicirana iscrpljenost jednog okvira razvoja manifestira se potresima u vlastitoj složenoj matrici i strukturalnim pritiscima općenito, interesnih sukoba naročito, i uza svjesne zahvate u društvu zbilju vodi traženju propulzivnijih oblika. Prelamanje takvih karakteristika u nizu osebnih specifičnosti podariti će zbivanjima francuske revolucije izuzetnu žestinu. To je i razlog zbog kojeg je ona, za razliku od američke i engleske revolucije koje su joj prethodile, bila radikalnija u raskidu s prošlošću, dramatičnija u zbivanjima, silovitija u ispoljavanjima, ali i kontroverznija u rezultatima. U spletu povezanih zbivanja politička strana revolucije ukazuje se, uza svu složenost međuvjetovanosti, kao jedina jasno odredljiva.

Na kompleksnost prezentacije već i stanje koje prethodi revoluciji ukazuje na mogućnost da se ono prati preko pritisaka iz vanjske i unutarnje okoline. Tako je nedvojbeno značenje činjenice da na međunarodnom planu Francuska, nakon snažne ekspanzije trgovine (1720—1780) i uz dinamičan kolonijalni sistem, postaje opasan takmac V. Britaniji što je uz pretenzije apsolutističkog monarha vodi i u miješanje u američki rat i ratni sukob. Pobjeda nad Britanijom, plaćena bankrotom prezadužene zemlje, bit će okvir unutar kojega će detonirati unutrašnje proturječnosti.

Sukob raznorodnih konkurenata u Francuskoj je, naime, praćen krizom društva i krizom institucija što, zapravo, stvara podlogu za revoluciju. Za razliku od Britanije i njene vanjske politike, presudno određene kapitalističkim interesima, u Francuskoj nove snage bujaju sputavane okvirima starog režima i u bitnom su zaostatku za naprednijima Engleskom i Nizozemskom. Privreda se razvija (naročito trgovina uz pojavu krupne industrije) zajedno s razvojem znanosti i tehnike, a filozofija prosvjetiteljstva postavlja ideale sukladne vrijednostima koje nameće kapitalistički slijed razvoja (kritika religijskog utemeljenja monarhije, zahtjevi za građanskom jednakošću, slobodom mišljenja i znanstvenog istraživanja, slobodom rada i organizacijom države na jasnim i racionalnim principima — Soboul, 1989, 51—52). Interesi buržoazije, klase koja je tek u nastajanju, prožimaju na oseban način sve slojeve i klase. Socijalna slika mnogo je kompliciranija od gotovo idilične podjele na staleže.¹

¹ Socijalna diferencijacija u doba pred revoluciju događa se u uvjetima obilježenim snažnim demografskim pritiskom (35—40% nakon 1740) koji čini Francusku, sa njenih 25 milijuna stanovnika, najgušće naseljenom zemljom Evrope, osim Rusije. Situaciju

Suton feudalne aristokracije ogleda se u ekonomski sve težem položaju plemstva (350.000 ljudi — 1,5% stanovništva) i nehomogenosti toga staleža sastavljenog od slojeva koji idu do osiromašenoga reakcionarnog »plemenitaškog pučka« (Soboul, 1989, 22), omrznutog od seljaka, do već pomalo buržoaziranih vrhova koji kao i sudsko i činovničko plemstvo dijelom interesno inkliniraju prema buržoaziji. Svećenstvo (120.000 ljudi — 0,5%) je, pak, obilježeno suprotnostima između višega i nižeg klera, odrazima iz socijalne baze i prodorom novih filozofskih ideja uz zajedničku karakteristiku drugog staleža da se sve više izolira od nacije parazitirajući na njoj. Treći stalež (26 milijuna ljudi — 98%) isključen je od političkog utjecaja. No, za razliku od privilegiranih, jedinstven je u svojim zahtjevima premda je sastavljen od buržoazije, gradskih narodnih slojeva i seljaštva koje čini oko 80% ukupnog stanovništva Francuske. Ipak, ta socijalna nehomogenost tiers-état doći će do izražaja tek nakon preuzimanja vlasti.

Istodobno, institucionalnu krizu obilježava nedovršen proces »apsolutizacije« državnog uređenja. Snažna etatiziranost društva oslanja se na manjkavo organiziranu središnju upravu koja je, unatoč provedenoj centralizaciji, nesposobna da objedini oblasnu i mjesnu samoupravu, postavljenu na nizu anahronih i međusobno sukobljenih principa. Sudstvo je u sličnoj situaciji i karakteriziraju ga otpori koje plemićki »parlamenti« (sudovi) pružaju kraljevima nastojanjima da potčini aristokraciju. I nedostaci financijske politike, koji se skupa s problemima u funkcioniranju uprave pokušavaju otkloniti administrativnim reformama (1774—1776) propadaju zbog otpora plemstva. Međutim, za razliku od Engleske i Nizozemske, Louis XVI u svojim pokušajima uspostavljanja apsolutne vlasti nikad ne kida interesnu vezu s aristokracijom i ne povezuje se s građanskim slojem.

No, pravi razlog revolucije nije u neadekvatnosti institucionalnog aparata i njegovih integracionih potencijala u organizacionom smislu. Staleška isključivost je princip na kojem se uz narasli opseg snažnih interesa izvan jezgre političkog sistema, integracija toga sistema nije više mogla održati. Kraljeva nemogućnost da provede apsolutistički princip dosljednim razvojem organizacionih potencijala države praćena je i dijelom uzrokovana sukobljavanjem s privilegiranim staležima koji su načelno uključeni i nikad potpuno obezvlašteni. Još je značajnije izbjegavanje oslanjanja na buržoaziju čiji su interesi na periferiji političkog sistema dok njezina zbiljska i perspektivna važnost i društveni utjecaj postaju sve značajniji razvojem privrede, znanosti i tehnike te konzekventnim socijalnim prestrukturiranjem i interesnim zgušnjavanjem. Povezanost kralja s feudalnim slojem tako ometa postizanje apsolutističke pozicije, zbog smetnji koje dolaze iz oba smjera. S jedne strane, kao otpor aristokracije skupoj državi uz nastojanje da se zadrže vlastite privilegirane pozicije. S druge strane, pak,

otežava oštra kriza izazvana lošim godinama u poljoprivredi koje se redaju od 1785. godine i visoka inflacija te obezvređivanje dominantnog, manufakturnog oblika rada uvozom jeftinih proizvoda iz Engleske. Francuska je u to doba druga industrijska sila Evrope, ali u znatnom razvojnem zaostatku iza Engleske i Nizozemske i svi ti problemi vode nezaposlenosti, nezadovoljstvu na iscrpljenom selu (seljaštvo čini 80—84% ukupnog stanovništva zemlje, uglavnom je slobodno i posjeduje najveći dio zemlje, ali je čak 40% seljaka-bezemljaša odnosno nadničara) te znatnom porastu sirotinje i njenom pomicanju u gradove koji ionako rastu. Francuska je seljačka zemlja, ali u njenim gradovima (mjestima s više od 2000 stanovnika) 1789. živi 16—20% stanovništva od toga čak trećina u Parizu, gradu koji će, nimalo slučajno i unatoč važnosti gibanja na selu, odigrati izuzetnu ulogu u izbujanju i usmjeravanju revolucije.

dolazi pritisak konglomerata nosilaca isključenih interesa (buržoazije, gradskih slojeva, seljaštva) koji se profiliraju kroz prizmu buržoazije. Ona nastupa u ime svih, postavljajući zahtjeve za općim uključivanjem i konzekventnom restrukuracijom državnog aparata koji će to osigurati. Obrazovana buržoazija opskrbljena arsenalom filozofskih ideja posjeduje svijest o vlastitoj snazi i snazi isključenih slojeva, svijest koja je jača negoli u Britaniji i Nizozemskoj u kojima buržoazija participira u vlasti.² Veća udaljenost od vlasti uvjetovat će i snažnije postavljanje zahtjeva. Ekonomske i financijske krize pospješit će izbijanje revolucije i potencirati njenu silovitost, a tvrdokornost kralja i plemstva okrenuti je smjerom radikalizacije.³

Tako revolucija, zapravo, počinje pokušajem aristokracije da reformama i ucjenama »ponovo osvoji svoju državu« (Hobsbawm, 1987, 66), ali je završetak toga pokušaja proglašenje predstavnika trećeg staleža nacionalnom, a potom i ustavotvornom skupštinom. Zamjena kraljevog suvereniteta nacionalnim važan je revolucionarni obrat, upravo u smislu inauguracije principa općeg uključivanja. Daljnja radikalizacija zbivanja vodi pravoj narodnoj revoluciji koja se nakon pada Bastille najprije širi gradovima, a zatim prodire i na selo te vodi faktičkom, a potom i pravnom obaranju feudalnog poretka (»noć 4. kolovoza«). Ukidanje osobne zavisnosti i ostalih feudalnih prava (unatoč više formalnom karakteru), a zatim i ostalih privilegija, ukidanje posredničkih tijela i političkih partikulariteta značili su radikalnu izmjenu države, ostavljajući na političkoj pozornici pojedinca i naciju. Pripadnost naciji kao jedinstvenoj zajednici daje dovoljno širok okvir koji načelno može obuhvatiti čitav opseg izdiferenciranih interesa i omogućiti njihovo legitimno pojavljivanje na političkoj sceni. No, u doba francuske revolucije taj proklamirani temelj tek se imao formirati.

Deklaracija o pravima čovjeka i građanina, koja se ubrzo pojavljuje (26. kolovoza), idejna je platforma (i preambula Ustava 1791) i ona proglašava osnovne postulate 1789. godine. Osnovna joj je intencija, uvjetovana i vlastitim povijesnim okvirom, da osudi ancien régime, ograniči državu, približi je društvu i afirmira buržoaske ideale kao općeljudsku tekovinu. Deklaracija je kao univerzalne principe potvrdila slobodu i jednakost, nacionalni suverenitet, autonomiju individue i ograničenost države podjelom vlasti kao kontrolnim mehanizmom. Poput francuske revolucije i ona će nadići vlastiti okvir dobivajući epohalno značenje.

Konzekventno revolucionarno nastrojenje ogleda se i u racionalizaciji državnog aparata u duhu Deklaracije i potreba vremena. Uprava je decentralizirana a sudstvo je posve odvojeno od uprave, uz postupak uređen u cilju zaštite ličnosti. Istodobno se crkva uz velike probleme pokušava potčiniti državi. No, na-

² »Što je treći stalež«, glasovito pitanje i brošura opata Sieyesa iz 1789. odgovara da su »Treći« sve, do dosad u političkom uređenju nisu bili ništa, a da hoće da u njemu postanu nešto (usp. Pavičić, 1963, 40). Taj kratak opis razloga za izbijanje revolucije dobro iskazuje razvijenu svijest (prvenstveno) buržoazije o vlastitoj snazi. No, to je, zapravo, partikularistički manifest. I Babeuf će kasnije tvrditi da je četvrti stalež sve, a i »Internacionala« u stihu »tko bješe ništa bit će sve« misli na proletarijat (usp. Mićunović, u: Mićunović, 1984, 71).

³ Ipak, nužno pojednostavnjivanje povijesnog zbivanja kao da upravo kod 1789. ostavlja toliko praznog prostora da se objašnjenje čini nedovoljnim. Pretpostavke 1789, unatoč svim proturječnostima, ne vode ni takvoj žestini, ni takvoj revolucionarnoj radikalnosti u kojoj racionalistički inspirirana inovativnost ne ostaje rezervirana za ekskluzivni krug avangarde.

glo i anticipativno proglašeno uključivanje neće preživjeti prva iskušenja pa će ubrzo biti ograničeno. Biračko pravo suženo je cenzusima (imovinskim, među inim) čime jednaki građani postaju nejednaki uz druga ograničenja i u pogledu ključnoga političkog prava.⁴

Ali, čitav sklop provedenih reformi inaugurirao je buržoaski liberalizam u duhu kojega je i izglasan Ustav 1791. godine. Ustavna monarhija temelji se na načelu narodne suverenosti. Pravo glasa ostalo je suženo cenzusima. Izričito je isključeno neposredno narodno odlučivanje, a vlast organizirana na principu podjele mjesnih funkcija. Kralj je potčinjen zakonu, sam izabire ministre koji imaju pravo premapotpisa, ali ih kontrolira jedinstvena skupština koja kao predstavnik naroda donosi zakone. Kralj ima pravo suspenzivnog veta, ograničenog na dva mandatna perioda Skupštine, i ovlaštenja nad vrhom državne uprave. Sudstvo je, pak, svojom izbornošću nezavisno od zakonodavne i izvršne vlasti. Ustav nije konačan izraz volje naroda, on ga kao suverena snaga uvijek može izmijeniti.

Međutim, rigidnost podjele vlasti,⁵ kakva karakterizira Ustav, i revolucionarna zbilja u kojoj će se u organizacionom smislu nedovoljno razvedena i, u svakom pogledu, nestabilizirana država naći u situaciji pritiska izvana (rat) i iznutra (pobune) i time biti izložena snažnoj neizvjesnosti, tendira prema uspostavljanju jakog centra koncentracije vlasti. Već u toj fazi revolucije dolazi do snaženja zakonodavne vlasti, a sukobi između Skupštine i kralja ne nalaze izlaza unutar sankcioniranih rješenja što vodi izlaženju izvan Ustavom kontroliranih političkih procesa (Pusić, 1989, 24). U situaciji ugroženosti samih temelja revolucije, razrješenje će se, potpaljeno općom psihozom, naći u preokretu već 10. kolovoza 1792. kao završetku procesa čiji se jasniji počeci mogu utvrditi još s kraljevim pokušajem bijega.

Ustav iz 1791. zamijenjen je (jakobinskim) Ustavom 1793. koji sankcionira princip jedinstva vlasti sa supremacijom zakonodavnog tijela izabranog na temelju općeg prava glasa i neposrednih izbora. Skupština ograničena kratkoćom mandata (1 godina) ima zakonodavnu vlast te dekretima i o njoj ovisnoga izvršnog vijeća i izvršnu funkciju, a izričito je sankcionirana mogućnost neposrednog narodnog odlučivanja. Deklaracija 1789. kao preambula Ustava zamijenjena je novom koja briše odredbu o podjeli vlasti zamjenjujući je izjavom (čl. 29) da granice »javnih funkcija moraju biti pravom jasno postavljene« (Vile, 1967, 192). Član 1. proklamira da je cilj društva opća sreća, a utvrđeno je i pravo na rad, socijalnu pomoć, obrazovanje i pravo na ustanak. Tako se, za razliku od Deklaracije 1789, ukazuje na međusobne dužnosti pojedinca i države i time stvara podloga za intervenciju u sferu autonomije pojedinca. Me-

⁴ Ropstvo je ukinuto u Francuskoj, ali je zadržano u kolonijama (kako se ne bi oštetili interesi veloposjednika plantaža), obojeni stanovnici isključeni su iz prava građanstva, a nekatolički Francuzi tek su ga sa zadržkom dobili, ženama je već u prosincu 1789. oduzeto pravo glasanja, Le Chapelierov zakon (lipanj 1791), štiteći slobodu rada, zabranio je štrajk i udruživanje radnika (Soboul, 1989, 132; Vejvoda, 1989, 12).

⁵ Vile (1967, 177—178) u osnovi pripisuje rigidnost te provedbe principa podjele vlasti prihvaćanju Rousseauove ideje o nedjeljivoj narodnoj suverenosti. »Opskrbljivanje« dijelova državnog aparata kanalima međusobne kontrole sistemom utuka i ravnoteže značilo bi nezavisnu vlast tih dijelova i time povredu nedjeljivosti suvereniteta. Tome valja dodati i bar jedan povijesni razlog, naime blisko sjećanje na arbitrnost plemićkih »parlamentata« s reakcionarnim političkim posljedicama. Iz toga slijedi i nastojanje na strogo zadržavanju sudstva u vlastitoj aferi, a unutar nje sužavanje sudačke diskrecije u interpretaciji propisa.

đutim, nova Deklaracija sadrži i »tvrdu« definiciju privatnog vlasništva te sankcionira ekonomsku slobodu — ideal jakobinaca bila je republika sitnih vlasnika.⁶

No, budući da nikad nije stupio na snagu taj Ustav — za koji je dvojbeno je li uopće primjenljiv (Sokol, 1989, 160) — više ukazuje na orijentaciju režima I. godine nego što ga definira. »Druga revolucija« nikada se nije ozbiljno samoograničila, ne oskudijevajući revolucionarnim obilježjima u izuzetno snažnom zamahu kojim ju je lijevo krilo buržoazije povelo. Neopterećenost sjećanjem na iskustvo koje će samo stvoriti te odsutnost političke snage koja bi idejno artikulirala alternativna socijalna stremljenja dovest će do toga da jakobinci, objedinivši i težnje sankilota, radikaliziraju pokušaje organizacije države i društvene demokracije do samih rubova vlastitih interesa (Hobsbawm, 1987, 69). Taj period karakteriziran je diktaturom na temelju općeg prava glasa (premda je glasalo tek 10% birača) izabranog Konventa odnosno »despotizmom slobode« u interesu javnog spasa. Stvara se (travanj 1793) Odbor javnog spasa koji se potpuno nameće Privremenom izvršnom vijeću. Pod pritiskom masa, u nekoliko navrata prilazi se mjerama terora koje započinjući još u periodu žirondinskog Konventa dalje eskaliraju.⁷ Teror karakterizira represija koju uz mase provodi revolucionarno pravosuđe u cijelosti podvrgnuto Konventu, s gotovo neograničenom nadležnošću i više moralnim nego pravnim garancijama postupka. Supremacija politike nad pravom u tom se periodu naročito ispoljava.⁸

⁶ U Deklaraciju 1791. ušla je Robespierreova definicija vlasništva (koju prihvaća i liberalnograđanski Ustav III. godine): »Pravo vlasništva sastoji se u tome da svaki građanin ima pravo da uživa i raspolaže po svojoj volji svojim dobrima, svojim prihodima, plodovima svoga rada i radnosti« (čl. 16), a čl. 17 postavlja princip ekonomske slobode: »nijedna vrst rada, obrađivanja zemlje i trgovine ne smije biti uskraćena radnosti građana«. No, još potkraj 1792. Robespierre je pravo vlasništva i sva ostala prava podredio pravu života kao osnovnom, a u govoru od 24. travnja 1793. o novoj Deklaraciji protumačio je pravo vlasništva kao zakonsko, dakle ne prirodno pravo. Saint-Just, pak, govori o socijalnom zakonodavstvu čiji je cilj da osigura osnovna životna sredstva da Francuzi »nisu međusobno zavisni kao građani«, ali da »ne zavise ni od čega drugog nego od zakona« (Soboul, 1989, 227, 283—286). Ta kontradiktorna zamisao (i konzekventni pokušaji modeliranja zbilje) o uspostavljanju društvene demokracije nastavlja se u potrebi totalitarne uloge države.

⁷ »Prvi teror« organizira se nakon bijega kralja. Putem čistki, hapšenja, deportacije, i aktivnosti izvanrednog krivičnog suda postepeno se uvodi izvanredno stanje, a kulminacija dolazi s pokoljima po zatvorima u rujnu. Od listopada 1793. ponovo se nižu veliki politički procesi, a u pobunjenim pokrajinama vrše se masovna hapšenja i pogubljenja. »Veliki teror«, prema zakonu od 22. prairiala (10. lipnja 1794), gotovo ukida bilo kakve garancije u sudskom postupku, a broj žrtava (većim dijelom u pobunjenim pokrajinama) procjenjuje se na 16.500 ljudi pogubljenih za mjesec dana.

⁸ Valja ipak ograničiti moguće dosege takvog suda. F. Furet (Radanje demokracije, NIN (Beograd), 16. jul 1989, XVIII) kao izvorište revolucionarnog voluntarizma uzima »revolucionarni san, njegovu radikalnost«. Prema Furetu, francuska revolucija nije totalitarna i ne može se izjednačiti s totalitarizmima 19. stoljeća: »Francuska revolucija uvek nalazi uporišnu tačku u pravnom individualizmu. U isto vreme revolucionari vrše teror i sastavljaju građanski zakonik.« Točno, doista. Ne samo da o nacrtu građanskog zakonika Konvent raspravlja u kolovozu 1793, u jeku najjače krize (Soboul, 1989, 434), već se istog ljeta bavi i projektom novog ustava, dakle pitanjima pravnog ograničenja državne vlasti (ma kako ona bila postavljena). Situacija u kojoj su temelji revolucije ugroženi, a nova rješenja ne djeluju, orijentira mjere obrane prema drastičnom smjeru.

No, isto je tako teško ne uvidjeti da se u toj zahuktalosti zbilje sredstvo premeće u cilj, naslanjajući se na ovaj put kolektivistički shvaćeno načelo nacionalne suverenosti.

Pokušaj ograničenja narodnog pokreta i ozbiljnijeg svodenja terora u granice »revolucionarne zakonitosti« izvršen je Dekretom od 4. prosinca 1793. kao »svojevrsnim ustavom revolucionarne vladavine« (Sokol, 1989, 158). Njime je uvedena podjela zaduženja u vrhu vlasti, ali unutar diktatorskog centralizma. Odredba o Konventu, koji je »jedino žarište vladinih pobuda«, Odboru javnog spasa koji ima »neposredni nadzor« pod koji se stavljaju »sva opunomoćena tijela i javni službenici« i Odboru opće sigurnosti koji nazire sve »što se odnosi na ljude i unutrašnju policiju« (Soboul, 1989, 257), jasno pokazuje stupanj supremacije Konventa i njegovih tijela. Gotovo je razumljivo da uskoro dolazi do toga da se odbori nameću Konventu i svim ostalim organima. Unutar odbora, kontroliranih kratkoćom mandata ali sa ubrzo stabiliziranim reizborom, vlast se u kratkom vremenu koncentrira u rukama jednog čovjeka.⁹ Zapravo, u moći Robespierrea iz prošlosti probija monarhijski princip. Nakon što eliminira opoziciju u vlastitim redovima (lijeve i umjerene snage, 1794), on se posvećuje uvođenju »diktature vrline« koja kombinirana s terorom postaje ključni princip funkcioniranja političkog sistema. No, gubljenje socijalne osnove (sankilota) i nemogućnost nalaženja točke oslonca između težnji za društvenom demokracijom i ograničenosti građanskim obzorom odvođe Robespierrea do završetka. Termidorski period vodi uspostavljanju režima III. (1795), a potom i V. (1797) godine obilježenih konsolidiranjem društva i pokušajem da se tekovine i opomene revolucije usklade sa stremljenjima nadmoćne buržoazije koja, uz imperativ zadržavanja ekonomske dominacije, traži odgovarajući pravno-politički pokrov. Uspostavljena je liberalna država, »noćobdijskog« karaktera, bez direktnih ingerencija u privredi. No, prisutna je i oporba potlačenih slojeva koja ide i do nastojanja da se proturječni pokušaj osiguranja društvene demokracije iz 1791. konzekventno razriješi.¹⁰ Antijakobinska represija režima (»bijeli teror«) jača prisutnu opasnost od rojalističkih snaga i snaži bojazan od restauracije. Konstantan i gotovo paničan strah termidorske buržoazije od gubljenja stečenih pozicija, povratom kraljevstva ili ponovnim jakobinskim prevratom,

sti koje postaje temelj za supremaciju države nad pojedincem. K tome, premda se i jakobinski režim bavi prvenstveno pravima, a ne proklamacijama političkih ciljeva karakterističnim za, npr., oktobarsku revoluciju, teško je preskočiti čl. 1 Deklaracije 1791 (»Cilj društva je opća sreća«) koji otvara prostor za totalitarnu intervenciju države u prostore individualne autonomije u cilju, makar i prinudnog, usrećivanja pojedinca. »Diktatura vrline« može onda izroniti kao rezultat tih silnica. U tom su smjeru određene komparacije s totalitarnim režimima, ovaj put 20. stoljeća, ipak moguće.

⁹ No, to je možda samo najkonzekventniji završetak tendencija prema uspostavljanju jasnog centra koncentracije vlasti koje su se manifestirale i prije. Kao bliži uzroci mogli bi se označiti nedovoljna organizaciona razvedenost države koja, na revolucionarnoj podlozi, teži zadržavanju »integracionog principa hijerarhije-plus-vlasti« (Pusić, 1989, 35), ali i preuzimanje tradicije francuskog političkog centralizma ovdje spojenog s revolucionarnom demokracijom (Tadić, 1972, 240). Princip jedinstva vlasti u oba se slučaja javlja kao povoljan komplementarni mehanizam.

¹⁰ Babeuf proklamira da je cilj društva zajednička sreća, a da revolucija mora osigurati jednakost uživanja. Istinska jednakost može se postići jedino eliminacijom nejednakosti koje sistemski stvara privatno vlasništvo, tj. izgradnjom »zajednice dobara i rada« (Soboul, 1989, 355). Zavjera jednakih (1796), koju je on inspirirao i vodio, napustila je dotadašnje metode narodnog pokreta i izgradila malu, ali čvrstu jezgru koja je imala osvojiti vlast i zatim je zadržati, dok revolucionarnom diktaturom ne izmijeni društvo i ne izgradi nove institucije. Zavjerenici su pohapšeni i nakon suđenja smaknuti (usp. Soboul, isto, 355—359).

ogleda se i u ustavnom uređenju koje je u osnovi ono iz 1789. godine. Proklamirano opće uključivanje opet je cenzusima prilagođeno težnjama buržoazije i konstelaciji snaga kakva se postepeno stabilizira u društvu. Ponovo je uveden princip podjele vlasti. Konkurentska dvodomna struktura skupštine svakogodišnjom izmjenom 1/3 članstva imala je prijeći povratak na skupštinsku diktaturu (Pusić, 1989, 26) a tome služi i politička neodgovornost (prema skupštini) petočlanog Direktorija. Njegove jake izvršne ingerencije posve su odvojene od zakonodavnog tijela (nema prava raspuštanja skupštine, ni zakonodavne inicijative, ni veta) što zajedno s izborom toga tijela u skupštini treba osigurati da se ni egzekutiva ne nametne legislativi. No, autoritarne tendencije u radu Direktorija: državni udar u fructidoru (tj. u rujnu 1797) V. godine, izbori u florealu (tj. u svibnju 1798) VI. godine indikatori su nemogućnosti nalaženja izlaza i unutar toga ustavnog sistema te ujedno priprema za konačno razrješenje. Slabosti političkog sistema u uvjetima rata s inozemstvom i opasnostima od jakobinskog prevrata čine ga generatorom nestabilnosti društva. To ovaj put usmjerava težnju buržoazije za održanjem dominacije u ekonomskom sistemu prema uvođenju diktature što, zapravo, i predstavlja pravi epilog cjelokupne »revolucionarne drame« (Soboul, 1989, 407).

No, u osnovi revolucija je završena termidorskim preokretom — period Direktorija rezultat je stabiliziranja revolucije, i u političkom, i u socijalnom pogledu. Epohalno važni događaji, koji znače kidanje s prošlošću i inoviranje za budućnost, odvijaju se između 1789. i 1793. godine. Ali, i značenje tih procesa nije jednako i u široj je perspektivi relativno. Svjetskopovijesno značenje revolucija, tako, ne duguje tome što je slomila feudalno uređenje — feudalizam je ionako bio ozbiljno ugrožen i na zalazu; ne duguje ga ni promjeni socijalne strukture — ona i nije presudno promijenjena, a već prije revolucije buržoazirano plemstvo koje ju je podržavalo ponovo je izronilo pod Napoleonom; i, konačno, ne duguje ga ni tome što je iznijela nove ideje — sve su one postojale i prije 1789. godine. Međutim, francuska se revolucija javlja kao dramatičan sažetak povijesnog iskustva Novoga vijeka. Silinom racionalističkih pokušaja oblikovanja zbilje prema zahtjevima uma, ona se ukazuje kao propedeutički, ako već ne u cijelosti paradigmatični obrazac¹¹ onoga iskustva koje joj slijedi.

2. Deklaracija o pravima čovjeka i građanina 1789. godine

1. Činjenica da se Deklaracijom 1789. iskazuje (i) stvarni pokušaj uređenja zbilje zahtijeva ne samo respektiranje njezinoga utopijskog naboja već i lociranje u odgovarajući (prethodno prikazani) kontekst nastanka. Visok i solemnitetni ton kojim se Deklaracijom pokazuje raskorak sa starim i svijest o veličini novog izranja iz zaleta novih snaga. Interesna podloga koja također definira prvotno značenje Deklaracije uvelike je obilježena autorstvom buržoazije i

¹¹ Sam tok revolucije gotovo da predstavlja čisti modelski obrazac koji se nalazi i u kasnijim sličnim zbivanjima. Tako Pusić (1989, 38) govori o revolucionarnom nasilju »koje stvara spiralu disciplina-oslobođenje-neizvjesnost-disciplina« i potom stabiliziranje. Hobsbawm (1987, 63), pak, govori o univerzalnosti utjecaja: »Ona je uzor svim revolucionarnim pokretima koji su slijedili, a njene pouke (protumačene prema sklonostima) uključene su u moderni komunizam i socijalizam.«

povijesnim okolnostima nastanka. Jednako se tako i modelski sadržaji pomaljavaju iz povijesne zbilje pa ni sadržaji temeljnih dokumenata ne opstoje, naprosto, u sferi ideja. Utoliko i na tom planu Deklaraciju valja gledati u njezinoj ambijentalnoj situiranosti, ujedno respektirajući i sve povijesno uvjetovane »ograničenosti« zbilje. Deklaracija je ne samo dokument epohalnog značenja već i dio procesa simbolično započetih 1789. te supripadna tom smjeru pokušaja ozbiljenja demokracije i — zajedno sa svim grubostima — barem dijelom u opreci s drugim (jakobinskim) smjerom.

Utoliko pri razmatranju Deklaracije valja imati na umu i njenu povijesnu određenost. Ali, i sama povijesna zbilja ujedno je i polje slobode djelovanja koje otvara i prostore inoviranja, sadržavajući značenja koja je transcendiraju. Devetog lipnja 1789. u ustavotvornoj skupštini iznesena ideja o izradi deklaracije¹² o pravima građana koja bi prethodila ustavu, premda nije bez oporbe prihvaćena,¹³ »po sebi« iskazuje revolucionarno nastojanje njezinih autora. Iscrpljujuća diskusija koja je slijedila, i u kojoj je izloženo čak 27 konkurentskih nacrti — rasprava se osobito vodila oko odredbi o slobodi mišljenja i vjeroispovijesti (Soboul, 1966, 115) dok je u pogledu proklamacije načela podjele vlasti postojao gotovo opći konsenzus¹⁴ (Vile, 1967, 184) — možda se i može uzeti kao indicirajući argument za konceptualnu »problematičnost« i »nepotpunost« Deklaracije (Masnak, 1989, 1). No, i sama proklamacija općeg uključivanja i utvrđenja pratećih načela uza sve ograničenosti u provedbi zarezuje utor i u neposrednom socijalno-političkom okružju francuske revolucije.

Upravo mogućnost lociranja u takvo neposredno okružje vodi jasnije profiliranim značenjima i potrebi konfrontacije povijesno uvjetovanih konceptualnih različitosti. To je, za barem dvofaznu francusku revoluciju, posebno značajno.¹⁵

¹² U ime Ustavnog odbora tu je ideju predložio i obrazložio Mounier: »Da bi ustav bio dobar, treba da bude zasnovan na pravima čovjeka i da ih štiti; treba da prizna pravo koje je priroda dala svim ljudima, treba da sadrži sva načela koja mogu sačinjavati temelj svake vrste društva i da svaki član ustava može proizlaziti iz jednog načela [...]« (Soboul, 1989, 110). Već u inicijalnoj ideji mogu se otkriti obilježja Deklaracije koja će činiti njezinu veličinu, racionalističko opredjeljenje tvorca koje će stvoriti univerzalno važeći, a ne tek za vlastite potrebe izrađen dokument, ljudska prava kao nepromjenljivi temelj uređenja vlasti.

¹³ Tako ju je umjereni Malouet, preplašen mogućnostima nereda, smatrao beskorisnom i opasnom, a opat Gregoire zatražio je da se upotpuni Deklaracijom o dužnostima (Soboul, 1989, 110).

¹⁴ Razilaženje u pitanju slobode vjeroispovijesti nastalo je između predstavnika klera koji su zahtijevali utvrđivanje državne religije i, naročito, grofa Mirabeaua koji se tome odlučno protivio (Soboul, 1989, 111). Konstelacija snaga u skupštini u kojoj se nije mogla dobiti većina za odredbu o punoj slobodi vjeroispovijesti (Košunica, 1989, 8) odvela je kompromisnoj formulaciji člana 10.

U pogledu principa o podjeli vlasti skupština je s izuzetkom nekoliko poslanika ancien régimea gajila velike nade. Ustav 1791. prije usvajanja podvrgnut je »najiscrpnijoj diskusiji svih vremena« u pitanju doktrine o podjeli vlasti jer se svaki njegov aspekt provjeravao u odnosu na taj princip (Vile, 1967, 184). Važnost koja se pridavala podjeli vlasti vidljiva je čak i u periodu žirondinskog Konventa koji je, unatoč uvođenju skupštinske vlade, zadržao personalnu odvojenost egzekutive i legislative, argumentirajući to doktrinarnim razlozima o podjeli vlasti, a odbijajući sve praktičnim potrebama argumentirane zahtjeve (isto, 190).

¹⁵ To, dakako, ne znači da treba zanemariti i zbiljski iskazljive elemente logičkog kontinuiteta. No, važno je ovdje upozoriti na distinktivnu važnost shvaćanja nacionalnog suvereniteta kao manifestacije ideje o općem uključivanju. Deklaracija 1789. donesena je u Konstituenti koja naciju vidi kao zbroj pojedinaca, a ne kao kolektivis-

Kao dokument prave i velike revolucije Deklaracija izlazeći iz zbilje stremi novome. I sama idejna i interesna pozicija buržoazije time što postaje politički dominantna predstavlja historijski novum, a upletenost masa i izuzetni revolucionarni zanos koji vlada i općenito čini 1789. tako intrigantnom također pridonosi njenom značaju. Svijest buržoazije o tome da dramatičnim zahvatima ne samo da osvaja vlast već i piše historiju rezultira racionalistički inspiriranim, univerzalno važećim nakanama koji od Deklaracije tvore političko-filozofski dokument, a ne skup pragmatiski intoniranih zahtjeva.

I idejno porijeklo Deklaracije ukazuje na njen opći i rezimirajući karakter. Ideje na kojima je zasnovana traže se i davno prije nje (od stoičke filozofije do Bill of Rights 1689), a neposredni korijeni nalaze se u baštini francuske prosvjetiteljske filozofije (prvenstveno Rousseaua i Montesquieua), ali i u poveljama proizišlim iz američke revolucije (naročito u Deklaraciji prava Virginije, 1776). Zajedničku podlogu, zapravo, predstavlja postojanje »zajednice ideja« (Koštunica, 1989, 3) koja pokazuje zajedničke idejne okvire kulturno diferenciranog zapadnog svijeta. U uvjetima otvorene i poboljšane komunikacije, potaknuto previranjima karakterističnim za taj period, odvija se i prožimanje ideja. Time je, zapravo, početno naznačena ishodišna pripadnost Deklaracije vlastitom civilizacijskom krugu na razini njegove poopćivosti.

Deklaracija tako već u trenutku svoga rađanja sadrži attribute koji joj daju nadnacionalni i »vječni« značaj. Vrijeme koje slijedi potvrdit će joj dimenziju »općenitosti« naglašavanjem utopijske dimenzije. Tumačenje koje Deklaraciji prilazi iz toga kuta, ne zaboravljajući ni determinante nastanka, jasnije filtrira značenja koja proizlaze iz njenih odredbi.

2. U konceptualnom smislu Deklaracija 1789. izrasta na izrazito individualističkom pojmu čovjeka koji se pojavljuje kao temeljni subjekt prava. Riječ je o atomiziranoj i izoliranoj individui čiji apstraktni tretman postavlja jedinstveni i opći okvir u koji se mogu uklopiti svi pojedinci s njihovim faktičnim društvenim razlikama. Apstraktnost je sfera u kojoj će položaj (status) čovjeka biti definiran subjektivno-individualistički karakteriziranim pravima. Udruživanje pojedinaca u asocijacije ne vodi stvaranju nadređenih entiteta i negiranju prava čovjeka već njihovom prelamanju kroz prava građanina kao subjekta (opet kao individue) političkih zajednica. Utoliko je status građanina izveden, dakle aposterioran. Subjekti tih zajednica, ipak, postoje u oba svojstva (i čovjeka i građanina) i zato pri uređivanju pravila zajedničkog života valja poštivati jednog i drugog. Štoviše, Deklaracija 1789. i nastaje zato jer je »uzrok državne nesreće i pokvarenosti vlade jedino u neznanju, nehaju i u preziranju ljudskih prava«.

tički entitet koji izravno legitimira državnu vlast (J. Godechot, *Les institutions de la France sous la Revolution et la Empire*, Paris, 1985, 83 — prema Pusić, 1989, bilj. 14) pa i načelo nacionalnog suvereniteta treba pratiti u tom svjetlu.

Drukčije, »personalističko« shvaćanje nacije, koje prirodopravno načelo narodnog suvereniteta izjednačuje sa suverenitetom nacije, vodi jakoj državi i supremaciji nacionalnih interesa (koji postaju državni rezon) nad individualnim (Tadić, 1972, 238, bilj. 4). Tako Robespierre vidi mogućnost izražavanja opće volje jedino revolucionarnim nasiljem čemu služi jedinstvo vlasti. Karakteristično je viđenje garancija kontrole državne vlasti koje zamjenjuju principi podjele i proizlazi iz izloženog shvaćanja naroda. Robespierre, naime, iskazuje neograničeno povjerenje u vrlinu naroda, uzimajući je kao dovoljnu garanciju i zaštitu od vlasti, jer narod »može voleti samo javno dobro, zato što je javno dobro interes naroda« (Tadić, 1972, 241, bilj. 8). Stav o vrlinama naroda, kontroliranoj diktaturi vrline i njezinih nosilaca logična je konzekvencija.

Deklaracija u prosvjetiteljskom duhu objavljuje ta prava, prikazujući ih u obliku jednostavnih i nespornih načela, kako bi svakome bila poznata te kako bi radnje zakonodavne i izvršne vlasti u svemu odgovarale cilju svake političke ustanove.

Tako se sva u Deklaraciji nabrojena prava izvode iz osnovnih čovjekovih prava. Ona su, prema članu 2, prirodna i nezastariva te su izrijeckom navedena: sloboda, vlasništvo, sigurnost i otpor ugnjetavanju. Već sama po sebi, ta prava pripadaju čovjeku, dobivena su rođenjem, ne zaslugom političkog tijela kojem on pripada (Mastnak, 1989, 13). Cilj je svakoga političkog udruženja da čuva i brani ta prava (član 2), ali ona pojedincu niti su dana niti mu mogu biti oduzeta. Utoliko osnovna prava (ali i sva ostala iz njih izvedena) postaju temeljnim mjerilom pri prosudbi strukture i akcije svake državne vlasti. No, činjenica da su ona, zapravo, suprotstavljena političkom udruženju od kojeg mogu biti ugrožena čini da imaju posve političke konzekvencije. Takav pristup problemu čovjeka i njegovih prava, uz respektiranje političkih posljedica njegovog udruživanja, promovira Deklaraciju kao bitno politički dokument lišen ideološke nabijenosti i karakteriziran socijalnom desupstancijaliziranošću.¹⁶ Svi me navedenim određena je i konceptualna podloga prava koja se pojavljuju u Deklaraciji — ona su prava čovjeka i građanina upravo po tome što je netko ljudsko biće te kao takav udružen u zajednicu s drugim ljudima (usp. Dodelly, 1982, 304). Ta prava su vezana uz individuu, prethode zajednici i relativno apsolutnog su karaktera, ograničena jedino drugim pravima.

Od spomenutih osnovnih prava, ne slučajno, sloboda je navedena na prvom mjestu, a sama Deklaracija počinje proklamacijom da se »ljudi rađaju slobodni i jednaki u pravima«. Time su određeni i sadržaj i važnost slobode. No, to proizlazi i iz povijesnog konteksta — francuska revolucija, u zbiljski osvojenim prostorima slobode, kao ključni imperativ postavlja institucionalizaciju slobode, ovaj put, u jednakosti.¹⁷

¹⁶ Povezivanje političkih i socijalnih zahtjeva, kakvo se zbiva nakon 1792. »transformacijom prava čovjeka u prava sankilota« (H. Arendt — prema Mastnak, 1989, 12), ništi politički i univerzalni karakter zahtjeva, uvlačeći ih u određenu društvenu partikularnost, a sama revolucija mijenja smjer ne krećući se više prema slobodi već prema sreći naroda (isto 13). Time se, naravno, ne negira činjenica da i pod Deklaracijom pulsira određeni socijalni supstrat (npr., model pravednosti — usp. ovdje bilj. 20) kakav sa svim konzekvencama iz nje proizlazi, ali sam program u osnovi je politički a ne socijalni pa otuda sa svim konceptijskim nedostacima i nedorečenostima aspirira na univerzalnost postajući pozitivnom utopijom.

Skupa s međusobno različitim iskustvima režima iz III. (1795) i V. (1797) godine te Napoleonovom diktaturom kao traženjem okvira »buržoaske« države, to izaziva na promišljanje o distribuciji političke moći kao tekovini francuske revolucije (Pusić, 1939, 35-36). Naime, o orijentiranosti buržoazije na dominaciju u ekonomskom sistemu, a indiferentnost prema dominacionim potencijalima političkog sistema, dapače pokušaju njihove eliminacije ili barem kontrolabilne minimizacije. Otuda i novi aspekt pitanja o »univerzalnosti«, u svakom slučaju trajnosti i iskoristivosti političkih tekovina francuske revolucije i u drukčijem socijalnom ambijentu.

Uostalom, liberalno nastojanje za proširenjem prava uz sužavanje državne intervencije, koje u konačnoj konzekvenciji nosi njezino ukidanje, spona je sa socijalističkim programom (Puhovski, 1989, 65). Ostaju, dakako, polarizacije prema kojima je, s jedne strane, društvo zamišljeno kao statičko a, s druge se smjera na totalnu emancipaciju.

¹⁷ Glavna tema vremena iskazana u Rousseaua jest »sloboda odnosno sloboda kao jednakost« (Smilagić, 1970, 188) kao važno obilježje individualizma koji se u političkom životu prvi put pojavljuje s apsolutizmom (isto, 173). Pojavljivanje individualiz-

Sadržaj slobode u toj koncepciji vidi se, u politički prekonstituiranoj sferi, ne kao ograničenost dužnostima već pravima drugih; sloboda se sastoji u tome da svatko može »raditi sve što ne škodi drugome« (čl. 4). Riječ je o slobodi pojedinca koja je u osnovi isključivo interesubjektivno ograničena, bez nadređenosti bilo kojega entiteta izvan pojedinca samog. Upravo je takvo ograničenje utemeljenje i potvrda općeg principa individualnosti. Jednakost subjekata logična je implikacija nemogućnosti ičije supremacije i pobliže opisuje sferu individualne autonomije. Sloboda i jednakost elementi su definiensa statusa čovjeka.

Jednakost se u odstupanju od socijalnih primjesa shvaća kao formalna jednakost, jednakost pred zakonom,¹⁸ čime je već promoviran princip legaliteta. Granice ljudske slobode mogu se »odrediti jedino zakonom«, ali zakon tek služi tome da iskaže princip po kojem se »prirodna prava svakog čovjeka omeđuju granicama koje drugim članovima društva osiguravaju uživanje istih prava« (čl. 4). Prekonstituirano intersubjektivno ograničenje slobode je ono što prethodi zakonu — zakoni su institut i afirmacija toga osnovnog prava. Sloboda kao jednakost reflektira se na još jedan način — kao nepostojanje privilegija. Mobilnost ljudi u institucijama odvija se zavisno od njihovih faktičnih kvaliteta (»sposobnost«, »vrlina«, »darovitost«) ostavljenim pojedincima da ih iskoriste, ali — unutar pravno jednakog statusa. Liberalno-demokratski karakter jednakosti zaobilazno je (i pomalo nejasno) iskazan time što se »društvene razlike mogu temeljiti samo na općoj koristi« (čl. 1). Uz nabrojeno, posebno se navodi i poreska jednakost (čl. 13) — ali to je posljedica autorstva buržoazije i sjećanja na diskriminacije ancien régimea.

Socijalno porijeklo Deklaracije bit će, međutim, potvrđeno i na još jedan način. Vlasništvo — shvaćeno kao striktno individualno (privatno) — proglašeno je načelno nepovredivim i svetim u posebnom članu koji regulira (i ograničuje) i mogućnost zahvaćanja u nj (čl. 17). Od ostalih temeljnih prava sigurnost se shvaća kao sigurnost pojedinca od svih nasrtaja koji dolaze izvan njegove autonomne sfere. Pravo na otpor ugnjetavanju, pak, ostaje zadnji garant i potvrda autonomne pozicije individue suprotstavljene negiranju takva njezinog statusa.¹⁹ U kontekstu s ostalim odredbama dolazi se do toga da je ugnjetavanje ponašanje koje prekoračuje sferu legalnosti čime ilegitimno zadire u prostore slobode.

ma teorijski je zahvaćeno već kod Machiavellija sa za to doba dominantnim interesom za slobodu shvaćenu kao sigurnost (isto, 173). Osvojene zbiljske prostore slobode prate i novi zahtjevi u sferi ideja. Uz sigurnost u čl. 2. Deklaracije kao prirodnog i nezastarivog prava čovjeka još se više naglašava kompleksna, ali prvenstveno kao jednakost shvaćena sloboda (»sloboda« iz Deklaracije 1789. obuhvaća i ekonomsku slobodu, slobodu vlasništva, slobodu obrađivanja zemlje, slobodu proizvodnje, slobodu rada, slobodu trgovine — usp. Soboul, 1989, 137—142).

¹⁸ Tako Sieyes tvrdi da jednakost znači »jednakost prava«, a ne »jednakost sredstava« (prema Pusić, 1989, 13), a još 13. ožujka 1792. žirondinski zastupnik Vergniaud će ponoviti isto (Soboul, 1989, 201). Deklaracija 1791. nema nikakvih izmjena u formulacijama u tom pogledu, ali Robespierre podređuje pravo vlasništva pravu na život »koje garantira svim članovima društva sredstva za život« (isto, 284). Termidorci 1795. ponovo oštro naglašavaju jednakost kao jednakost prava (isto, 329—331), a Deklaracija 1795. premda se vraća principima 1789, izostavlja čl. 1 Deklaracije 1789 (»sloboda i jednakost«) zamjenjujući ga članom 3: Jednakost se sastoji u tome »da je zakon isti za sve« (isto, 341).

¹⁹ No, pravo otpora više je legitimiralo prošle pobune negoli što je služilo kao garancija za budućnost (Soboul, 1989, 130).

Osnovna prava čovjeka i njihov subjektivno-individualistički karakter pojavljuju se ne samo u obliku primjerično spomenutih odraza (poreska jednakost, princip legaliteta) već predstavljaju temelj na kojem valja podići cjelovit sklop društvenog i državnog uređenja.²⁰ To je mjesto na kojem se u Deklaraciji mogu pratiti građanska i politička prava. Prva kao zaštićenost izdvojene pozicije pojedinca u odnosu na državnu vlast, i druga kao mogućnost utjecanja građana i na strukturu i na djelatnost te vlasti (K. Löwenstein, *Political Power and the Governmental Process*, Chicago, 1965, 316—317 — prema Koštunica, 1987, 56). Proklamacija uključivanja pojedinca u politički sistem, činjenje ovisnim funkcioniranja političkog sistema o volji građana, koji prestaju biti podanici, te modaliteti toga utjecaja predstavljaju bitni doprinos Deklaracije procesu uspostavljanja političke demokracije.

U tom sklopu uloga zakona u zaštiti slobode pojedinca dopunjena je članom 5. koji određuje doseg zakona: »Zakon smije zabranjivati samo djela štetna društvu.« Izvan sfere (nužno) pokrivena zakonom sve je pravno dopušteno, bez legitimne mogućnosti upotrebe legalne prisile. Regulacijski instrumenti drukčijeg su karaktera (npr. moral), miješanje države je legitimno. Zakonska ograničenja kao afirmacija slobode pojedinca (»sve što zakon ne brani ne može se sprečavati«) manifestira se i kao striktno ograničenje državne vlasti svođenjem njenih ovlasti u pravom utvrđene granice (»nitko ne može nikog prisiliti da radi što zakon ne nalaže«). Općenito se u Deklaraciji građanin ukazuje kao načelno (pravno) slobodan, a država kao načelno (pravno) ograničena. Članom 6. logički je izveden princip jednakosti pred zakonom, a član 5. izražava zabranu arbitrarnosti u postupanju državnih vlasti te utvrđuje da ni sfera zakonskog postupanja nije naprosto prostor slobode države — njezine akcije moraju biti pozitivno definirane. I osobna sigurnost, iskazana načelom legaliteta, posebno je naglašena u krivičnom postupku (čl. 7) koji ujedno utvrđuje kažnjavanje u slučaju prekoračenja zakonskih ovlaštenja. Načelo neretroaktivnosti krivičnih zakona propisano je članom 8. koji ujedno zahtijeva humanost u propisivanju kazni (»samo kazne očito i nužno potrebne«). Slično propisuje član 9. za fazu prethodnog postupka utvrđujući presumpciju nevinosti kao opći princip.

Sloboda mišljenja — tj. »nazora, čak i vjerskih«²¹ posebno je zaštićena kao i sloboda izražavanja misli i uvjerenja što je »jedno od najdragocjenijih prava

²⁰ Deklaracija, međutim, ni ne uvodi razliku između društva i države. Država se, poklapajući se društvom, posve »rastapa u političkom i predstavničkom kolektivizmu«, a umjesto trostrukog odnosa ličnost-društvo-država uspostavlja se tek dvostruki ličnost-društvo u kojem je individua lišena dužnosti prema državi i društvu i obratno, uz izuzetak poštivanja individualnih prava čovjeka i građanina. Model pravednosti nije distributivna već komutativna pravda. Temelj zajedničkog života nije ni »društvena koordinacija niti državna subordinacija nego samo individualna izolacija« (Spektorski, 1934, 376).

Razumljivo, suvremena interpretacija i uz respektiranje strogo individualističke orijentacije Deklaracije ne može ostati na fikciji identiteta društva i države.

²¹ I bez obzira na konstelaciju snaga u skupštini (v. bilj. 14) kao uzroka nejasnoće odredbe o slobodi vjeroispovijesti, valja reći da je i sama sloboda vjeroispovijesti u Deklaraciji 1789. konceptualno problematična. Nije, naime, riječ samo o individualnoj slobodi već sloboda vjeroispovijesti obuhvaća, i slobodu javnog ispovijedanja, i slobodu vjeroispovijednog udruživanja. Individualistička optika Deklaracije dvojbena u pogledu prava na udruživanje ne pruža podlogu za potpunu slobodu vjeroispovijesti. Tolerantan odnos prema individualnim uvjerenjima i netolerancija prema vjerskim udruženjima u francuskoj revoluciji kao da potvrđuju taj sud (Koštunica, 1989, 9).

čovjekovih« a tome pripada i sloboda štampe (čl. 11).²² Te slobode manifestacija su slobodnog čovjekovog bića, ali su i pretpostavka utjecaja pojedinca u političkoj sferi.

No, bitnim principima Deklaracije važnim za afirmaciju uloge individue u političkoj sferi pripada i načelo nacionalne suverenosti. Ono slijedi iz slobode i jednakosti pojedinca koji se stoga pojavljuje u zajednici slobodnih i jednakih.²³ Prijelaz od ličnosti k društvu i od društva k ličnosti u Deklaraciji je neprimjetan — nacija je tek suma pojedinaca koja nije agregirana u posebni kolektivistički entitet nadređen individualnim pravima.²⁴ Nacionalna suverenost iskazuje princip da vlast proizlazi iz ravnopravnih pojedinaca, a da je ne može vršiti »ni pojedinac, ni grupa ljudi« (čl. 3). Država tako počiva na ugovornim principima. Konzekvenca je načela proklamacije počeg uključivanja uvođenje mehanizma predstavničkog tijela posredstvom kojega (uz mogućnost i neposrednog odlučivanja) svi građani sudjeluju u političkoj vlasti (tako čl. 6 i 14). To čini mogućim da država donekle počiva na principima društvenog ugovora. Zakone u skupštini donose međusobno ekviparirani pojedinci po kojima simbolički participiraju svi uključeni građani. Radikalno individualistički karakter Deklaracije iskazuje se i šutnjom o pravu udruživanja (Koštunica, 1989, 11). Posljedica je toga represivan odnos zakonodavstva prema socijalnim asocijacijama. Međutim, sloboda udruživanja na temelju političkih interesa jasno je uočljiva u svim procesima od 1789. do 1795. i dalje — francuska revolucija je, ako ništa, via facti, potvrdila slobodu političkog udruživanja i oku-

²² Sloboda štampe u klasičnom smislu (čl. 11 Deklaracije 1789) počiva na pretpostavci da razumni čovjek može uz poštenu priliku (fair chance) razlikovati istinu od greške. Iz te postavke izrasta privatno-poduzetnička sloboda štampe u izdavanju i kritikama, unutar koje javnost može slobodno birati. Suvremena varijanta toga tipa postavlja štampi određena ograničenja inspirirana interesima zaštite određenih normi zajednice. Lenjinistička koncepcija, pak, vidi u slobodi štampe ne »trgovinu vijestima« već instrument edukacije i organizacije masa koje, pod vodstvom Partije, grade novo društvo. Iz toga proizlazi »planska« i uz državu vezana štampa (Schramm, 1972, 56—57). Ali već čl. 10. Deklaracije 1789. sadrži ograničenje slobode štampe koje je izazvalo oštre prosvjede novinara (Soboul, 1989, 132). Međutim, političko se novinarstvo nakon 1789. vrlo značajno razvilo, čak i unatoč ograničenjima iz 1792. godine (isto, 423).

²³ Iz nacionalnog suvereniteta izvodi se kasnije, nakon učvršćenja nacija u 19. stoljeću, pravo na samoopredjeljenje (usp. Kristan, 1989). Valja, pak, naglasiti da se kao legitimni nosilac toga prava pojavljuje nacija kao kolektivni subjekt što unekoliko (v. bilj. 15) proturječi individualističkoj intonaciji Deklaracije.

²⁴ Uz individualističku optiku česta su tumačenja koja u načelu nacionalne suverenosti vide element supremacije kolektiviteta. Ne odstupajući od za naš pristup konzistentnog, individualističkog tumačenja nacionalne suverenosti — čemu se uostalom u prilog mogu navesti i historijski argumenti (Pusić, 1989, 14) — valja ukazati i na još jedno mišljenje kojim se, u osnovi možda, individualistički začetak kanalizira prema kolektivističkom završetku. Naime, francuska revolucija upravo »vođena u ime slobode«, i to posebno slobode društva protiv »apsolutizma« u jednom trenutku briše razliku između društva i države. Homogenizacijom društva suverenostu nacije izbija nov princip neograničene vlasti. Onemogućavanje uspostavljanja društva kao nezavisnog prema državi vodi i mržnji spram svega što kvvari tu fikciju homogeniziranosti i vodi prema proizvodnji neprijatelja (Vejevoda, 1989, 11—12). Možda je, ipak, najpribližnja tvrdnja da je u Deklaraciji posrijedi pokušaj pomirenja dvaju kontradiktornih načela — načela nacionalne suverenosti i individualnih prava — a ne o na jedinstvenoj podlozi zasnovanom dokumentu (Koštunica, 1989, 10).

pljanja.²⁵ U svakom slučaju osnova je legitimne vlasti društvo samo iz čega proizlaze i odgovarajuće institucije i procedure donošenja odluke. Repräsentativnost tijela znači općenitu uključenost interesa prisutnih u društvu, a općost zakona podrazumijeva proceduru u kojoj se oni racionalno usklađuju, pregovaranjem i bez nametanja posebnih interesa. Legalitet postaje temelj i prosudbena osnova legitimiranosti akcija države. Razumljivo, jedino skupština može donositi zakone, a Deklaracija utvrđuje i druge njezine ovlasti u osjetljivim pitanjima.²⁶ Tako odobravanje i kontroliranje poreza (čl. 13 i 14) i kontrola oružanih snaga koje služe »osiguranju prava čovjeka i građanima ustanovljena u opću korist« (čl. 12). Ograničenost državnih vlasti vidi se i u odgovornosti i smjenljivosti javnih funkcionara (čl. 15).

Kao princip organizacije vlasti sukladan tako koncipiranoj Deklaraciji prihvaća se, i to kao *conditio sine qua non*, doktrina o podjeli vlasti koja u članu 16. doživljava iznimno svečanu proklamaciju. Princip vladavine prava zahtijeva i izvedbeno načelo koje će tu vladavinu protegnuti i na samu državu. Kontrola na osnovi konfrontacije i suradnje dijelova države unutar sebe vidi se kao čimbenik kojim će se pravila igre nametnuti i na tu potencijalnu uzurpatorsku snagu. Građanin ostaje nemoćan pred silom, koju državni aparat ima, stoga je jedino rješenje da se ona ništi unutar državnog aparata samog. Tom zamisli o strukturno onemogućenoj supremaciji države nad društvom, odnosno pojedincem, do najvišeg se stupnja uzdiže autoritet zakona kao »opće volje« građana i afirmira prostor individualne slobode.

²⁵ Le Chapelierovim zakonom (14. lipnja 1791) bilo je zabranjeno udruživanje na socijalnoj osnovi (radnici, poslodavci, seljaci, sluga, poljoprivredni radnici). Argumentacija je tipično *laissez-faire*ovska; time se ugrožava sloboda rada i trgovine odnosno monopolizira položaj na tržištu čime se narušava princip jednakosti.

No, zapravo, u skladu s općim nastrojenjem Deklaracije prije bi se moglo reći da bi i politički partikulariteti morali biti ukinuti. To je u skladu i s Rousseauovom doktrinom o otklanjanju posebnih posrednika između pojedinca i države, budući da posebna volja smjera na ukidanje opće volje. Ali, i u Rousseaua to je ideal kojem on sam postavlja manje povoljnu alternativu — umnožavanje posebnih udruženja čime se sprečava nejednakost (Rousseau, 1978, 109—110). Ipak, čini se da spominjanje »političkog udruženja« u čl. 2 Deklaracije, odnosno »političke ustanove« u preambuli, valja shvatiti u prvom smislu, tj. kao sinonim za državu (usp. Spektorski, 1934, 367).

Međutim, za sve vrijeme revolucije, u svim vrhovnim političkim tijelima (Konstituenti, Zakonodavnoj skupštini, Konventu) postoje, uglavnom, jasno diferencirane političke grupe koje u funkcioniranju tih tijela — a time i francuske države — igraju vrlo značajnu ulogu. O tome, primjerice, svjedoče i nazivi ustava. Doduše, kod tih grupa još nije riječ o formiranim strankama, ali razlog tome je u nedovoljnoj organizacionoj izgrađenosti. No, sva ta udruženja nastaju povezivanjem na osnovi zajedničkih političkih interesa, temeljem kojih se u skupštini zbivaju grupiranja (i pregrupiranja) predstavnika.

²⁶ Premda je nezavisnost sudstva »ireduktibilni minimum doktrine o diobi vlasti« (F. Neumann, Demokratska i autoritarna država, Zagreb 1974, 168) Deklaracija posvećuje slabiju pažnju sudskoj zaštiti i sudskoj vlasti. Doktrinarni razlog je, možda, u Montesquieovom stavu o sudskoj vlasti kao nevidljivoj i zapravo nikakvoj (Koštunica, 1989, 8). No, uvjerljivije, možda, zvuči objašnjenje o primarnom interesu revolucionara za osiguranje vlastitog utjecaja i slabije obraćanje pažnje na pitanje same kontrole vlasti (Pusić, 1989, 16) kao i već naveden argument o povijesno uvjetovanom animozitetu spram sudske vlasti.

ZAKLJUČNE NAPOMENE: REVOLUCIJA, DEKLARACIJA, SUVREMENOST

U francuskoj je revoluciji politički sistem glavno mjesto na kojem se u obliku pozitivne utopije manifestiraju promjene izazvane tim događajem. Revolucija predstavlja pravi preokret u pogledu cjelokupnog konstituiranja države i načina njene kontrole u sklopu pokušaja političkog subjektiviranja individue i njezine slobode. Doduše, skučenost zbiljskim okvirom u kojem povijesnom inercijom nastavljaju djelovati stari procesi, nerazvijenost novih zamisli koje umnogome dopiru tek do beživotnosti i dogmatičnosti (Kurtović, 1989, 151), te nerazvedenost novih institucija koje su prilično preuranjena anticipacija, uzet će svoj danak tom pokušaju inoviranja. Zgusnutost i zapjenušenost povijesnog vremena kakvo proizvode turbulencije revolucije generira posvemašnju neizvjesnost u kojoj se, unatoč prkosnoj upornosti revolucionara, faktički vraćaju stari principi. Međutim, ideja demokracije u paradoksalnim pokušajima njenog ozbiljenja ostaje najinspirativniji doseg i opomena francuske revolucije. Dva modela u kojima je ta ideja iznesena, vjerojatno, predstavljaju najbitniji dio tog propedeutičkog obrasca.

Zajedničku podlogu oba modela, i onoga iz perioda 1789. i onoga iz 1791. godine čine — na izgled paradoksalno — racionalizam i individualizam (Soboul, 1989, 428). Obje te tekovine 1789. u uvjetima potrebe jačanja revolucionarne vlasti, počinju voditi autoritarnim tendencijama, a uz kolektivistički shvaćeno načelo narodne suverenosti u drugom periodu potpuno razoružavaju pojedinca pred državom. Kao, možda, bitni distinktivni princip, u kojem se tekovine građanske revolucije prelamaju, ostaje, zapravo, pitanje domašaja i kontrole vlasti. Na jednoj je strani zamisao o kontroli državnog aparata putem državnog aparata kao samoograničavajućem mehanizmu koji ingerencije države treba zadržati u njenoj ograničenoj, od funkcionalno prethodećih prava individue razlučenoj sferi. S druge, ostaje modificirana zamisao o jedinstvu vlasti kao faktoru ispoljavanja narodnog suvereniteta u kojem je opća (zakonodavna) volja nadređena svim ostalim, uz pravo i dužnost države da intervenira u autonomiju pojedinca osiguravajući njegova elementarna prava. Uz načelo općeg uključivanja ta dva modela talog su koji ostaje i uz odgovarajuće pouke pobuđuje i na promišljanja koja streme i obuhvatu iskustva što dolaze nakon francuske revolucije.

Upravo u tom kontekstu moguće je razumjeti gotovo beziznimno prihvaćenu ocjenu o izuzetnom značenju Deklaracije o pravima čovjeka i građanina 1789. godine za demokratsko konstituiranje suvremenih političkih zajednica. Međutim, taj prepozitivni dokument koji je svojim ulaskom u ustavne dokumente imao institucionalizirati prirodno pravo, ipak je prošao trnovit put. Njegova načela izigrana su uskoro nakon donošenja, a nakon zamjene novim, korektivnim deklaracijama (1793. i 1795) dolazi do općenitog odstupanja od zasada revolucije (restauracija). No doista bi se prije moglo reći da je riječ o svojevrsnom »dugom maršu« kroz političku zbilju. Ne samo da, primjerice, francuski ustavi 1946. i 1958. izričito proklamiraju vjernost principima Deklaracije 1789. već ti principi, makar i zatumljeni, neprestano ponovo izbijaju na površinu. A suvremene diskusije i tenzije u političkoj zbilji, neovisne o ideološkom predznaku, kao da još znatnije reafirmiraju njihovo značenje i tamo gdje ih se prokazivalo i odbacivalo. Formula neprekidne aktualnosti i dugovječnosti Dekla-

racije teško da se može pripisati samo naznačenoj pripadnosti »zajednici ideja«, a još manje lapidarnosti izraza koja rađa prilagodljivom (ne)određenošću sadržaja. Žilavost Deklaracije upozorava i na strukturalnu utemeljenost u suvremenosti. Njezina načela iskazuju procese dugog trajanja započete prije, a nastavljene nakon 1789. godine — razlozi njezine važnosti kompleksne su naravi.

S jedne strane, Deklaracija je ukorijenjena u »objektivnim« procesima u kojima dominira porast gustoće i strukturiranja što rađa i odgovarajućim pritiscima i diferencijacijom koja postepeno vodi promjeni integracionih principa. Deklaracija se ukazuje, pak, i kao izraz procesa racionalizacije svijesti kojom se čovjek »vraća« samome sebi gradeći temelje na kojima može svjesno disponirati samim sobom i vlastitom okolinom. Na drugoj strani, stoji drukčiji par povezanih suprotnosti. Karakter Deklaracije određen je neposrednim socijalno-političkim kontekstom u kojem se moraju potražiti izvorna značenja toga dokumenta. Ali, povijesnost u njemu sadržanih načela čini da ona transcendiraju neposrednu datost stičući epohalnu važnost.

Postignuća Deklaracije 1789. valja sagledati i u tom neposrednom okružju (npr. suprotstavljenom periodu režima I. godine) i u epohalnom i utopijski značajnom smislu. Ideja uključivanja ukazuje se kao pogodan okvir unutar kojega se mogu smjestiti i procesi dugog trajanja, koji prethode i koegzistiraju s Deklaracijom, i njen vrijednosno-programatski karakter i pokušaji njegove operacionalizacije kao i dinamičnost, ponovna vraćanja (ili stalna prisutnost) ideja iz Deklaracije.

Subjektivno-individualistički karakter Deklaracije, koji zahtijeva uvijek iznova institucionalno interpretiranje odnosno od konkretno-povijesnih okolnosti spajanje misli i zbilje, negira ali i potvrđuje utopijski karakter toga dokumenta i načela na kojima je zasnovan. U tom smjeru okrenuto nastojanje za afirmacijom uloge pojedinaca i negacijom političke dominacije čini bitni sadržaj Deklaracije. Njezina važnost kao simboličke osnove demokratskog društva (Mastnak, 1989, 1) iskazuje se postavljanjem niza pitanja u kontekstu proklamacije opće uključenosti važne za suvremeno političko ustrojstvo. Otuda se Deklaracija javlja kao jedna od referentnih točki prema kojima se određuju sve društvene i političke teorije nastale nakon revolucije, pa i politički pokreti sa akcijom usmjerenom prema konkretnom osvajanju i organizaciji vlasti. Deklaracija tako neprestano izaziva konkretno povijesno obojene zahtjeve i nadanja. Njezina »dinamičnost« i zbiljska snaga tek tako dobivaju potvrdu postajući, umnogome, i osnovom za razumijevanje i prosudbu suvremenih zbivanja.

LITERATURA

- Donnelly, Jack: Human Rights and Human Dignity. An Analytical critique of Non-Western conception of Human Rights, *American Political Science Review*, 2, vol. 76, 1982.
- Đinđić, Zoran: Osnovna prava i ustavna država, *Theoria*, 41, 1—2, Beograd 1987.
- Hobsbawm, Eric: Francuska revolucija, u: *Doba revolucije*, Školska knjiga, Zagreb 1987.
- Koštunica, Vojislav: Politički sistemi i osnovna prava, *Theoria*, 1—2, Beograd 1987.

- Koštunica, Vojislav*: Deklaracija od 1789. i ljudska prava danas (rukopis), X. naučni skup »Marks i savremenost«, Smederevo, 1989.
- Kristan, Ivan*: Pravo na samoopredjeljenje (rukopis), Međunarodni znanstveni skup »Francuska revolucija — ljudska prava i politička demokracija nakon 200 godina«, Zagreb 1989.
- Kurtović, Šefko*: Opća historija države i prava, II. knjiga, Narodne novine i Pravni fakultet u Zagrebu, Zagreb 1989.
- Mastnak, Tomaž*: Društveno u pravima čoveka (rukopis), X. naučni skup »Marks i savremenost«, Smederevo 1989.
- Mićunović, Dragoljub* (ur.): Liberalizam i socijalizam, Univerzitet u Beogradu, Beograd 1984.
- Pavičić Marija* (ur.): Francuska revolucija, Izabrani izvori, Školska knjiga, Zagreb 1963.
- Pejović, Danilo*: Francuska prosvjetiteljska filozofija, Matica hrvatska, Zagreb, 1957.
- Puhovski, Žarko*: Bratstvo kao etički program (rukopis), X. naučni skup »Marks i savremenost«, Smederevo 1989.
- Pusić, Eugen*: Regulacija u društvu, u: *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, knjiga 426, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1986.
- Pusić, Eugen*: Francuska revolucija i preobrazbe državne strukture (rukopis), Međunarodni znanstveni skup »Francuska revolucija — ljudska prava i politička demokracija nakon 200 godina«, Zagreb 1989.
- Rousseau, Jean Jacques*: Rasprava o porijeklu i osnovama nejednakosti među ljudima, Društveni ugovor, Školska knjiga, Zagreb 1978.
- Schramm, Wilbur*: Communication, Mass: Control and Public Policy, u: *International Encyclopedia of the Social Sciences*, The Macmillan Company d The Macmillan Company b The Free Press, New York; Collier-Macmillan Publishers, London, vol. 3, 55—61, 1972.
- Smailagić, Nerkez*: Historija političkih doktrina, knjiga I, Naprijed, Zagreb 1970.
- Soboul, Albert*: Francuska revolucija; Naprijed, Zagreb 1989.
- Sokol, Smiljko*: Politička i ustavna povijest jakobinskog razdoblja francuske revolucije, Globus i Pravni fakultet u Zagrebu, Zagreb 1989.
- Spektorski, Evgenije*: Tri deklaracije, *Arhiv za pravne i društvene nauke*, 5, Beograd 1934.
- Tadić, Ljubomir*: Tradicija i revolucija, Srpska književna zadruga, Beograd 1972.
- Vejvoda, Ivan*: Francuska revolucija kao proces izumevanja demokratije (rukopis), X. naučni skup »Marks i savremenost«, Smederevo, 1989.
- Vile, M. J. C.*: Constitutionalism and the Separation of Powers, Clarendon Press, Oxford 1967.